

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9+340.11

С. В. Кононенкокандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Краматорський інститут

ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом»

СТРУКТУРА СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ»

У статті розкрито психологічний зміст структури поняття «правова свідомість» сучасного фахівця юридичного профілю та розглянуто теоретико-методологічні підходи до проблеми психологічних особливостей фахової діяльності юристів як у плані психологічного аналізу її структури, так і в плані психологічної характеристики властивого їй комплексу професійно важливих якостей.

Ключові слова: особистість фахівця юридичного профілю, правова свідомість, юридична діяльність, свідомість, право.

Постановка проблеми. У перехідний період соціально-економічних і політичних змін у суспільстві спостерігається напружена ситуація в формуванні правосвідомості певної частини населення, особливо молоді, порушення раніше засвоєних моральних стереотипів соціальної поведінки й утруднення в формуванні нових, значне підвищення рівня правопорушень і злочинності. Певною мірою ці процеси навіть стосуються деякої частини працівників правозастосовної системи у формі різних проявів професійної деформації.

У галузі вирішення цієї проблеми особливо актуальну роль має питання про сутність і зміст правосвідомості фахівця юридичного профілю, бо правосвідомість є найважливішим психологічним механізмом надійності праці юриста.

Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології (О.М. Бандурка [1], В.І. Барко [2], С.П. Бочарова [1], В.Л. Васильєв [3], О.В. Землянська [1], В.С. Медведєв [7], О.Р. Ратінов [8], В.В. Романов [9], О.В. Тімченко [11] та ін.) свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівця юридичного профілю. Правосвідомість сучасного юриста слід розглядати як особливу форму свідомості, яка у зв'язку з впливом ряду об'єктивних (соціальних) і суб'єктивних (психологічних) чинників складається з комплексу базових правових понять.

За визначенням О.М. Бандурки, С.П. Бочарової, О.В. Землянської, правова самосвідомість розглядається як сфера індивідуальної свідомості, що відбиває правову дійсність у формі юридичних знань, оцінного ставлення до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних

орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях [1]. Специфікою цієї сфери свідомості є правове опосередкування й усвідомлення соціальних явищ, співвіднесення їх із правовими вимогами, із уявленнями їх необхідності і меж правового регулювання, із правовими оцінками і відносинами [8]. Важливо відзначити, що правова самосвідомість є система правових понять та уявлень, властивих кожній конкретній людині, вона не є простим відображенням спільної, групової правосвідомості. Індивідуальна правосвідомість проявляється в поведінкових актах особистості. Правова самосвідомість як професійна якість юристів відрізняється від правової самосвідомості законослухняного громадянина об'ємом, глибиною та формалізованим характером знань принципів і норм права, вмінням їх застосовувати [3].

Різними авторами відмічається неоднозначність трактування поняття правосвідомості, невирішеність питання про її структурні елементи, відсутність єдності поглядів на об'єкт, який відображається у правовій свідомості. Все це істотно ускладнює процес формування та розвитку правосвідомості у юристів, оскільки не дозволяє точно встановити чинники, що впливають на неї. Тому розкриття функціональної структури правосвідомості фахівця юридичного профілю є актуальною, але недостатньо вирішеною в галузі юридичної психології.

Мета статті – розкрити психологічний зміст поняття «правова свідомість» сучасного фахівця юридичного профілю та розглянути теоретико-методологічні підходи до проблеми психологічних особливостей фахової діяльності юристів.

Виклад основного матеріалу. Розвинена правосвідомість особистості передбачає не тільки знання норм і своїх прав, але прийняття на себе обов'язків і відповідальності. Досліджуючи компоненти правосвідомості, О.В. Кобець підкреслює, що психолого-правова природа цього явища, з одного боку спирається на вихідне положення психологічної науки про єдність свідомості та діяльності, а з іншого – правосвідомість повністю відповідає основним функціям права (пізнавальній, оціночній, регулятивній). Складні взаємовідносини соціальних і психологічних аспектів поняття правосвідомості ми вважаємо доцільно відобразити за допомогою розробленої О.В. Кобцем [5] схеми структури семантичного поля поняття правосвідомості (рис. 1).

Діяльність юриста має науково обґрунтований характер, тому в елементному складі професійної правосвідомості виявляються компоненти теоретичної правосвідомості. Теоретична правосвідомість є науковими знаннями, ідеями, концепціями про суть, характер взаємодії правових явищ, всього механізму правового регулювання, тому вона може бути названа науковою правосвідомістю. Її рівень визначається глибиною пізнання правових явищ вченими-юристами, політичними діячами, фахівцями в галузі законодавства. У процесі загального і спеціального правового виховання елементи теоретичної правосвідомості організовано вносяться в правову свідомість мас, під безпосередньою дією якої формується буденна і спеціалізована правосвідомість [7, с. 83].

Дослідження спеціалізованої правосвідомості показують, що в ній виявляються специфічні види професійної деформації – стереотипи, шаблонні оцінки, породжені однобічним впливом досвіду. Особливо в індивідуальній правосвідомості на спеціалізованому рівні можливі прояви однобічності знань, зумовлені вузькою спеціалізацією юриста, деяке зниження емоційного відношення до того, що відбувається (сухість, байдужість), некритичне ставлення до власних вчинків [4, с. 7–8]. Діяльність із застосування правових розпоряджень у конкретних життєвих обставинах, порівняно з безпосередніми формами реалізації права громадянами, вимагає глибшого усвідомлення правових явищ для їх практичного використання юристами [6, с. 85].

Юридична діяльність за своїм змістом завжди є професійно правовою діяльністю. Саме в цьому полягає її відмінність у соціально-психологічному аспекті від діяльності громадян за безпосередніх форм реалізації норм права в повсякденних відносинах. Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчать про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівців юридичного профілю діяльності. Свідомість є безпосереднім джерелом активності особистості і регулятором її поведінки, сама випробовує регулюючий вплив зовнішніх явищ (наприклад, криміногенної субкультури, відношення до юридичних органів розповсюдженої завдяки засобам масової інформації в нашому суспільстві та ін.).

Рис. 1. Схема структури семантичного поля поняття правосвідомості за О.В. Кобцем

Питання про функції правосвідомості загалом і функції окремих її видів не має ще належної розробки в науковій літературі. У дослідженнях можна зустріти велике число функцій правової свідомості. Але, на думку О.Р. Ратінова [8], існують три основні функції, а решта функцій є похідними від них. Ці основні функції пов'язані з функціями права. Це пізнавальна, оціночна і регулятивна функції правової свідомості (рис. 2).

Правосвідомість належить до форм суспільної свідомості, викликаних до життя потребою особливої регламентації відносин спілкування між людьми. У структурі життя суспільства суспільна правосвідомість в будь-якій її формі виконує певні соціальні функції. Всі форми суспільної свідомості є формами віддзеркалення, отже, пізнанням суспільного буття. З цього зрозуміло, що суспільна свідомість виконує соціальну функцію пізнання суспільного буття, функцію пізнавальну, гносеологічну. Цим і визначаються особливості здійснення правосвідомістю як пізнавальної, так і практичної функцій [8].

Функції правосвідомості – це основні напрями її впливу на правові явища, правову систему в цілому. Правосвідомість – елемент правової системи, поєднаний з її іншими елементами: системою права, системою законодавства, юридичною практикою, правовою культурою тощо. О.Р. Ратіновим виділені основні функції правосвідомості [8].

1. Когнітивна (пізнавальна, інформаційна) – припускає знання права, поінформованість про нормативні акти, зміст юридичних норм. Без інформації про закон не може бути і ставлення до нього. Відзначимо, що правова інформація – це сукупність документованих або публічно прого-

лошених відомостей про право, його систему та джерела реалізації, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними, їх профілактику та ін.

2. Правостворююча (ціннісна, емоційна) – припускає ціннісне ставлення до законодавства, співвіднесення правових норм зі своїми поглядами на правове, обов'язкове, необхідне. Ця функція свідчить про те, що нормативно-правові акти виступають як зовнішнє вираження правосвідомості суспільства і законодавчих органів держави.

3. Регулююча (настановна) – припускає співвідношення поведінки людей з чинною в суспільстві системою правових розпоряджень; мотиви і настанови стосовно поведінки, врегульованої правом – відповідно до правових дозволень і заборон.

У структурі правосвідомості особистості кожній із функцій відповідають такі блоки: правові знання; правові оцінки; правові настанови. Необхідність і обсяг правових знань особистості зумовлені тим, наскільки вона залучена до системи правових відносин. Набуття і засвоєння правових знань здійснюються за допомогою соціального і правового досвіду особистості. Пройшовши через свідомість особистості, правові явища викликають ціннісне до себе ставлення: оцінюються як правові знання, так і правова дійсність із погляду цих знань. Відбувається процес непрямого відтворення в діях особистості одержаних знань, виникає їх переосмислений варіант, співвіднесений з поглядами на правове, обов'язкове. Після цього виробляється правова настанова, яка відображає готовність до певної правової поведінки. Блок правових настанов містить також схильність до оцінки

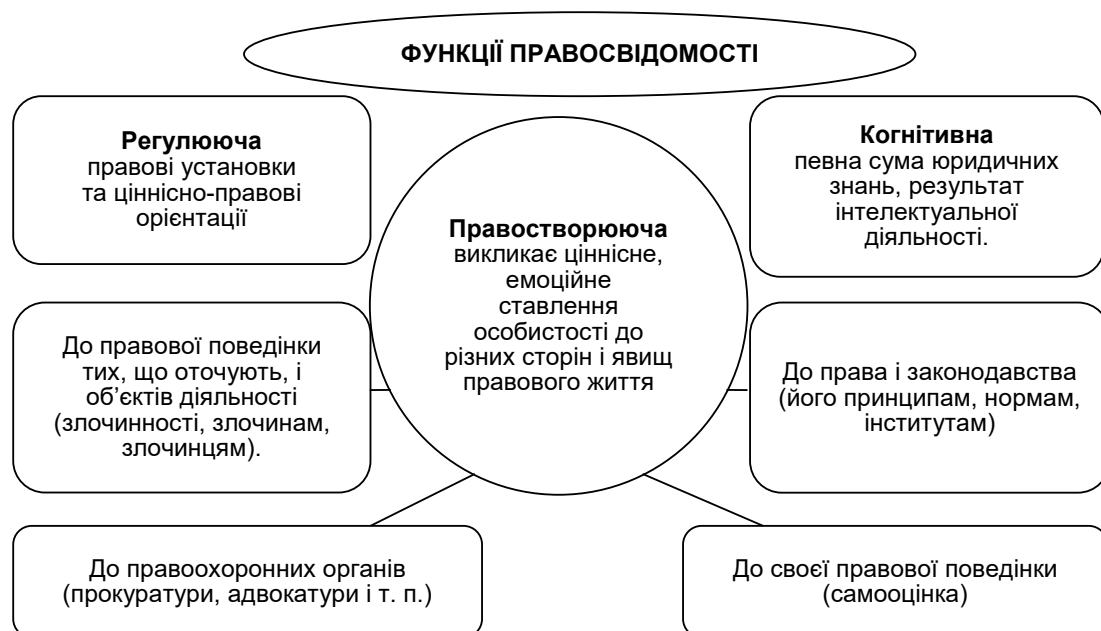

Рис. 2. Схема функціональної структури правосвідомості за О.Р. Ратіновим

правових явищ, виходячи з напрямку правової поведінки. Він впливає як на регулюючу (настановну), так і на пізнавальну (когнітивну) і правотворючу (ціннісну) функції правосвідомості [8].

Правосвідомість є необхідною умовою створення норм права, їх точної та повної реалізації. Вона виступає фактором поваги до права. Як зазначає В.В. Романов, роль правосвідомості в процесі правотворчості і право реалізації виражається у тому, що правосвідомість:

- певною мірою ніби випереджає юридичне право, є його безпосереднім ідейним джерелом, існує «до» права;

- діє «паралельно» з правом: уловлює потреби його вдосконалення в напрямі відображення об'єктивних суспільних процесів; визначає зміни і перспективи розвитку права; безпосередньо впливає на процес і результати правотворчості;

- існує «після» права у тому сенсі, що служить орієнтиром вибору доцільного, оптимального варіанта поведінки в межах норм права, які застосовуються або реалізуються;

- є інтелектуальним інструментом ефективного використання законодавства, тлумачення норм права;

- може використовуватися як важливий інструмент застосування аналогії закону й аналогії права з метою заповнення прогалів у законодавстві;

- виступає як ідейно-моральний вимірник професіоналізму діяльності посадових осіб у системі органів державної влади і місцевого самоврядування;

- служить засобом забезпечення законності та справедливості застосування правових норм (зокрема під час визначення юридичної відповідальності за правопорушення) та ін [9].

Право впливає на правосвідомість тим, що воно є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Зміст, напрям цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам, від рівня роботи державного апарату. У своєму прояві функції правосвідомості не відокремлені одна від одної. Вони перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії і є єдиним процесом функціонування правосвідомості в правовій дійсності.

За суб'єктами (носіями) правосвідомості І.В. Воробйова та І.В. Жданова розрізняють такі форми правосвідомості [4]: індивідуальну – сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда; групову – виражає ставлення до права, правових явищ, їх оцінку з боку соціальних груп, формальних і неформальних колективів, відображає їх загальні інтереси і потреби, їх співвідношення з інтересами всього суспільства; суспільну – виражає ставлення до права всього суспільства, відображає його інтереси.

Суспільна і групова правосвідомість проявляється не інакше як через індивідуальну правосвідомість, і в кожній людині вона проходить крізь призму особистих інтересів, рис характеру. Було б неправильно говорити, що суспільна і групова свідомість – це сума суджень про право кожного із членів соціальних груп, народу (суспільства). Суспільна і групова правосвідомість виражає найзагальніші, такі, що збігаються оцінки права і правових явищ членами соціальних спільнот. Правосвідомість юриста припускає високий рівень правового мислення, багато в чому є детермінованою чинним правом. За глибиною відображення правової дійсності правосвідомість може бути: повсякденною, непрофесійною – є життєвими, часом поверхневими судженнями про право людини, яка стикається з правом у повсякденній трудовій, сімейній, суспільній та інших сферах життя; професійною, яка характеризує спеціалізовані правові знання, що використовуються в роботі професіоналами-юристами (у суді прокурор – обвинувачує, адвокат – захищає та ін.) і включає: наукову (теоретичну) правосвідомість учених, викладачів вузів; практичну правосвідомість суддів, юрисконсультів, адвокатів, прокурорів та ін. [4].

В.Л. Васильєв звернув увагу на те, що структурно-функціональний аналіз складних соціальних систем стосовно дослідження функцій суспільної правосвідомості потребує чітко визначити структуру правосвідомості і місце правосвідомості в системі правової надбудови і в системі суспільної свідомості; усередині кожної системи визначити роль і призначення структурних елементів правосвідомості по відношенню один до одного і до системи загалом; розкрити діалектичну єдність, взаємодію, взаємозначення структурно-функціональних елементів як усередині самої правосвідомості, так і в системі правової надбудови і в суспільній свідомості. Внутрішня і зовнішня соціальна детермінація суспільної правосвідомості припускає відповідно внутрішні і зовнішні структурно-системні зв'язки і функціональну спрямованість. Внутрішня детермінація правосвідомості визначається координацією таких його структурних елементів, як суспільне – колективне – індивідуальне, наукове – практичне – буденне, ідеологія – психологія, почуття – емоції – воля [3, с. 68].

Професійна правосвідомість сучасного юриста і її основні компоненти відрізняються здатністю до постійного розвитку й удосконалювання в процесі юридичної діяльності, можливістю переборювати труднощі на тій або іншій ділянці такої діяльності, що сприяє прояву творчої активності юриста. Звідси готовність до певного виду юридичної діяльності являє собою не тільки раніше придбані спеціалізовані юридичні знання, навички, уміння, правові установки, психічні якості фахівця, але й актуалізацію цих компонентів, їх активне вико-

ристання для можливості здійснення конкретних правових дій у цей момент. Така внутрішня настроєність юриста на конкретні дії щодо застосування права в сучасний момент, мобілізованість всіх компонентів професійної правосвідомості на здійснення активних і доцільних правозастосовних дій може бути названа ситуативною (тимчасовою) готовністю до правозастосовних дій.

Висновки.

1. Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівців правозастосовної діяльності. Свідомість є безпосереднім джерелом активності особистості і регулятором її поведінки, сама випробовує регулюючий вплив зовнішніх явищ (наприклад, криміногенної субкультури, ставлення до юридичних органів, розповсюджене завдяки ЗМІ в нашому суспільстві та ін.).

2. Поняття «правосвідомість» фахівця-юриста слід розглядати як особливу форму свідомості, яка, у своєму змісті має об'єктивні (соціальні) та суб'єктивні (психологічні) чинники і на яку впливає комплекс базових правових норм і суспільних явищ. Правосвідомість розглядається як системне утворення, що відображає правову дійсність у вигляді юридичних знань та оціночних ставлень до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють правову поведінку людини в юридично значущих ситуаціях.

3. Найбільш поширеним поглядом на структуру правосвідомості серед науковців є виділення її складових компонентів відповідно до трьох функцій правової свідомості (пізнавальної, оціночної та регулятивної). Пізнавальної діяльності (інтелектуальний компонент) відповідає певна сума юридичних знань та умінь, тобто правова підготовка, оціночній функції (емоційний і ціннісний компонент) – система оцінок і ставлень щодо різних юридичних явищ і регулятивна функція (вольовий компонент) здійснюється за рахунок соціально-правових установок і системи ціннісних орієнтацій.

Література:

1. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Юридическая психология : учебник. Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2001. 640 с.
2. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект). Київ : Ніка-Центр, 2002. 296 с.
3. Васильев В.Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 624 с.
4. Воробйова І.В., Жданова І.В. Сучасні підходи до проблеми правової свідомості. *Правова свідомість молоді в умовах розбудови демократичної держави в Україні* : Матеріали міжвузівського науково-практичного семінару молодих вчених (17 лютого 2006 р., Одеса) / за заг. ред. О.Ф. Долженкова. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. С. 7–9.
5. Кобець О.В. Структурно-системні функціональні зв'язки правосвідомості і права. *Material II Miedzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic – 2005»*. Т. 20. Psychologia i socjologia. Przemysl : Sp. Z o.o. «Nauka i studia», 2005. S. 45–47.
6. Курочкіна Н.М. Інтуїтивне право та правосвідомість: поняття та співвідношення. *Держава і право* : збірник наукових праць. 2007. Вип. 35. С. 82–87.
7. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ (теоретичні та прикладні аспекти). Київ : НАВС України, 1996. 192 с.
8. Ратинов А.Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования. *Методология и методы социальной психологии*. Москва, 1981. С. 201–214.
9. Романов В.В. Юридическая психология : учебник. Москва : Юрист, 1998. 488 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 712 с.
11. Тимченко А.В. Прикладная психология в практике правоохранительной деятельности. Харьков : ООО «Одиссей», 2004. 448 с.

Кононенко С. В. Структура семантического поля понятия «Правовое сознание»

В статье раскрыто психологическое содержание структуры понятия «правовое сознание» современного специалиста юридического профиля и рассмотрено теоретико-методологические подходы к проблеме психологической особенности профессиональной деятельности юристов, как в плане психологического анализа ее структуры, так и в плане психологической характеристики свойственного ей комплекса профессионально важных качеств.

Ключевые слова: личность специалиста юридического профиля, правовое сознание, юридическая деятельность, сознание, право.

Kononenko S. V. The structure of the semantic field of the concept “Legal Consciousness”

In the article, the psychological content of the structure of the concept “Legal consciousness” applied to the present-day specialist in the field of jurisdiction is examined. Also treated are theoretical and methodological approaches to the problem of the psychological specific features of a lawyer’s professional activity, both in terms of the psychological analysis of its structure, and in terms of the complex of professional important qualities inherent to this activity.

Key words: personality of specialist of legal type, legal consciousness, legal activity, consciousness, right.